

Nərgiz Mövsüm qızı Hüseynli
Bakı Dövlət Universiteti
nergizhuseynli1998@gmail.com

DONOR VƏ RESİPIYENT ANLAYIŞI VƏ ONLARIN HÜQUQİ STATUSU

Açar sözlər: *Transplantasiya, donor, desipiyent, beyin ölümü, donor və resipiyentin razılığı*

The concept of donor and recipient and their legal status

Summary

In the field of transplantation of human organs and tissues, the donor is a person who voluntarily donates his organs and tissues to transplant patients, and the recipient is a person who transplants organs and tissues for therapeutic purposes. It should be noted that if the donor is under 18 years of age, it is not allowed to remove organs and tissues for transplantation purposes, except for bone marrow. Also, the medical decision on transplantation is made directly to the recipient, if the recipient is considered to be under 18 years of age and legally incapable, then the information is passed on to legal representatives of the recipient. Transplantation of human organs and tissues is carried out on the basis of medical instructions in accordance with the rules of surgery. The main point is that if it is not possible to save human life or restore health through other medical methods and through corpse organs and tissues, then the recipient is allowed to transplant organs and tissues from the donor.

Key words: *Transplantation, Donor, Recipient, Brain Death, Donor and Recipient Consent*

Günümüzdə orqan transplantasiyası, son dövrlər üçün aktual olan orqan çatışmazlığının qarşısının alınmasında unikal bir vasitə kimi çıxış edir. Həmçinin transplantasiya, həyatın xilas edilməsində və insanın sağlamlığının yaxşılaşdırılması sahəsində xəstədə olmayan və ya zədələnən orqan və ya toxumaların yenisi ilə əvəz edilməsi prosesində mühüm rol oynayır.

Orqan transplantasiyasının son illərdə orqan çatışmazlığının müalicəsində yeni olmasına baxmayaraq, orqan köçürülməsinin tarixi ilə bağlı bir neçə min il əvvələ aid əfsanələr və miflər mövcuddur. Hindistanda qədim dövrə, hətta eramızdan əvvəlki dövrə aid mənbələrdə orqan köçürülməsinə bənzər əməliyyatlar aşkar edilmişdir. Belə ki, qədim Hindistanda burunları kəsilən məhkumların kəsilmiş burunlarını bərpa etmək üçün cərrahlar həmin məhkumun qolundan alınan dəri parçasından istifadə etmişdilər. Bundan başqa təxminən eradan 500 il əvvəl bir Çinli həkim tərəfindən cərrahiyyə əməliyyatı vasitəsi ilə iki əsgərin ürəyi qarşılıqlı olaraq bir-birilə dəyişdirilmişdir. Həmçinin digər bir Çinli həkim tərəfində xəstə orqanlar sağlam orqanlarla əvəz edilmişdir. Qeyd olunan bu əməliyyatlar, orqan köçürülməsi ilə bağlı ən qədim yazılı mənbələr hesab edilir.

Tarixdə təxminən eradan 300 il əvvəl “Qara Ayaq Möcüzəsi” adlanan bir hadisə baş vermişdir. Bu hadisə zamanı iki məşhur həkim Cosmos və Damien əkiz qardaşları, müharibədə bərpa olunmaz zədə almış bir əsgərin ayağını kəsərək, yerinə yeni ölmüş qara dərilili bir əsgərin ayağını tikmişlər və xəstə sağalmışdır. [1]

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində orqan köçürülməsinin anlayışı, növləri, xüsusiyyətləri ilk növbədə “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” 28 oktyabr 1998-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənib. Bu qanunun 1-ci maddəsində transplantasiyanın anlayışı aşağıdakı kimi göstərilmişdir: İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası-insan həyatının xilas edilməsi və sağlamlığının bərpası üçün cərrahiyyə əməliyyatı aparmaqla xəstədə olmayan və ya zədələnən orqan və (və ya) toxumaların donorun və ya insan meyitinin orqan və (və ya) toxumaları ilə əvəz edilməsidir. İnsanın orqan və (və ya) toxumaları, şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyən anatomik struktur vahididir. Orqan və toxumaların köçürülməsi zamanı, məhz iki subyektdən söhbət gedə bilər: Donor və Resipiyent. Yuxarıda qeyd elədiyimiz qanunun 1-ci maddəsində, Donor – öz orqan və (və ya) toxumalarını xəstə şəxslərə köçürmək üçün könüllü olaraq verən şəxs; Resipiyent- müalicə məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumalar köçürülən şəxs hesab edilir.

Azərbaycanda bir insanın orqanının başqa bir insana köçürülməsi faktı məhz akademik Mirməmməd Cavadzadənin adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi ilə 1971-ci ildə nəinki Azərbaycanda, Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə ilk dəfə xəstəyə böyrək köçürülmüşdür. Mirməmməd Cavadzadə bu fəaliyyətinə görə, 1974-cü ildə SSRİ dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Müstəqil Azərbaycanın tarixində isə bir insanın orqan və (və ya) toxumalarının başqa bir insana köçürülməsi əməliyyatı 2005-ci ildə akademik Mirəsədulla Mirqasımov adına Respublika Kliniki Xəstəxanasında İranlı həkimlərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmişdir.

Həmçinin postsovet məkanında ilk dəfə bizim ölkəmizdə qaraciyər və böyrəyin eyni anda transplantasiyası icra olunub. Əməliyyat zamanı iki ayrı donordan böyrək və qaraciyər götürülərək, şəkər və xroniki böyrək çatışmazlığından əziyyət çəkən 40 yaşlı xəstəyə köçürülüb. [2]

Tibbi praktika zamanı köçürülən orqanlardan əsasən ürək, ağ ciyər, böyrək, qaraciyər və digər əzaların transplantasiyasına daha çox təsadüf edilir. Köçürülə bilən orqan və toxumaların tam siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 13 sentyabr tarixli, 168 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Transplantasiya obyektı olan orqan və (və ya) toxumaların siyahısı” da göstərilmişdir. Bu orqanlara ürək, ağciyər (ürək-ağciyər kompleksi), qaraciyər, böyrəklər, mədəaltı vəzi və onların seqmentləri, mədəaltı vəzi 12 barmaq bağırsaqla birlikdə, dalaq, sümük ilişi, gözün buynuz qışası aiddir.

İnsan orqan və toxumalarının transplantasiyası tibbi göstəriş əsasında cərrahiyyə əməliyyatı qaydalarına riayət etməklə aparılır. Belə ki, Donordan asılı olaraq orqan köçürülməsinin bir neçə növü mövcuddur:

1. Avtogen (avtoloq) transplantasiyası-eyni insanın orqanizminin bir nahiyyəsindən digər nahiyyəsinə toxuma köçürülməsi;

2. Allogen transplantasiya-bir insanın orqanizmindən digər insanın orqanizminə aparılan orqan (toxuma) köçürülməsi;

3. İzogen (singen) transplantasiya zamanı monoziqot (tək yumurta) əkizi;

4. Ksenotransplantasiya-bir heyvan növündən başqasına orqan (toxuma) köçürülməsi

5. Süni orqanların köçürülməsi

6. Kök hüceyrələrdən orqanların klonlaşdırılması [3]

Həmçinin orqanın nəql edildiyi nahiyyədən asılı olaraq üç cür transplantasiya növü mövcud olur: 1. İzotop – orqanın köçürülmə yeri və toxuması eynidir; 2. Ortotop – orqanın köçürülmə yeri eynidir; 3. Heterotop – orqanın köçürülmə yeri eyni deyil. [3]

Transplantasiya məqsədi ilə orqan və ya toxumaların həm canlı şəxslərdən, həm də meyitdən götürülməsi mümkündür. Bu zaman əsas diqqət yetirilməli olan məsələ odur ki, məhz başqa hər hansı üsullarla və ya meyit orqan və ya toxumaları vasitəsi ilə insanın həyatının saxlanması və ya sağlamlığının bərpası mümkün olmadıqda, resipiyentə donordan yəni canlı şəxsdən orqan və ya toxumaların köçürülməsinə yola verilə bilər. Şəxsin donor kimi iştirak etməsi üçün o, mütləq şəkildə yetkinlik yaşına çatmış şəxs hesab edilməlidir. Lakin, qanunvericilikdə istisna hal da kimi donordan yaşı 18-ə çatmadıqda ondan sümük ilişi istisna olmaqla, transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi qadağandır. Bununla yanaşı, donordan orqan və toxumaların götürülməsini mümkün edən bir sıra hallar da vardır. Belə ki, əgər donordan resipiyentin sağlamlığı üçün təhlükə törədən bir xəstəliyi varsa, bu zaman ondan orqan və (və ya) toxumaların köçürülməsinə yol verilə bilməz. Həmçinin resipiyentin qulluq tabeliyində və ondan fiziki, mənəvi, maddi cəhətdən asılı olan və ya ruhi xəstələrdən, həbsdə olan şəxslərdən, habelə hərbi əsirlərdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi qadağandır.

Orqan və (və ya) toxumaların transplantasiyasını mümkün edən hallardan biri, bu transplantasiyanın məhz mütəxəssis-həkimlərin konsiliumu nəticəsində müəyyən edilməsidirsə, digər halı donordan yazılı razılığının olmasıdır. Razılığı olmadan hər hansı bir şəxsi hər hansı bir yolla orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə məcbur edən şəxslər qanunla məsuliyyət daşıyırlar. Orqan və toxumaların transplantasiyasının həyata keçirilməsi haqqında qərar müvafiq olaraq tibb müəssisəsində müalicə həkimi, anestezioloq, cərrah və ya ehtiyac yaranarsa, digər mütəxəssislərdən təşkil olunmuş komissiya tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada qəbul edilir.

Praktikada mübahisəli, hətta fikrimizcə, şübhəli faktlar da vardır. Belə ki, Çinin bəzi şəhərlərində çox vaxt ölümə məhkum edilmiş cinayətkarlardan çıxarılmış orqanlardan istifadə edən transplantasiya mərkəzləri mövcuddur. Bu cür hallarda yaxınlarının razılığı ona görə alınır ki, onlar orqanlarının çıxarılmasını öz qohumlarının cəmiyyətə vurduğu ziyanı görə ədalətli kompensasiya hesab edirlər. Fikrimizcə, bu cür təcrübə pislənməyə layiqdir. Orqanların canlı, qohum olmayan donordən haqqı ödənilməklə transplantasiya üçün çıxarılması Hindistanda təcrübədən keçirilir. Halbuki, transpalantologiya məsələlərinin qanunvericiliklə nizamlanmış ölkələrdə orqanlara görə ödəniş almaq və ya vermək qadağan olunmuşdur. Orqanların verilməsi yalnız əvəzsiz olaraq mümkündür. Hazırda heç bir ölkə köçürülmə üçün insan orqanlarına olan tələbatı tam ölçüdə ödəmək iqtidarında deyil. Belə bir vəziyyət cinayətkar təşkilatlar tərəfindən istifadə edilməmiş qala bilməzdi, çünki orqanların köçürülməsi üçün mövcud qıtlıq şəraitində bu sahədə cinayətkar fəaliyyət yüksək gəlirlər gətirə bilər. Qərb kriminoloqlarının tədqiqatlarında qeyd edilir ki, dünyada insan orqanlarının yüksək qiymətə satıldığı “qara bazar” formalaşmışdır. [4]

İnsan orqan və (və ya) toxumalarının köçürülməsi zamanı transplantasiya əməliyyatı yalnız resipiyentin yazılı razılığı əsasında həyata keçirilə bilər. Həmçinin köçürülməni həyata keçirən həkim və ya həkim komissiyası tərəfindən əməliyyatla bağlı baş verə biləcək ağırlaşmalar haqqında resipiyentə məlumat

verilməlidir. Bu halda əgər, resipiyent 18 yaşına çatmamış şəxs hesab edilərsə və ya məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmış şəxs olarsa, transplantasiyanın həyata keçirilməsinə onun valideynləri və ya qanuni nümayəndəsi tərəfindən yazılı razılıq verilməlidir. Belə ki, transplantasiya nəticəsində resipiyentin sağlamlığında baş verə biləcək ağırlaşmalar haqqında məlumat da bu zaman resipiyentin qanuni nümayəndəsinə və ya valideynlərinə verilir. Bir halı da qeyd edə bilərik ki, əgər resipiyentin həyatı təhlükədə olarsa, istisna hal kimi onun özünün, valideynlərinin və qanuni nümayəndəsinin razılığı alınmaya bilər.

İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası zamanı, bu əməliyyatın həyata keçirilməsi bir tərəfdən resipiyentin razılığı ilə, digər tərəfdən donorun razılığı ilə həyata keçirilir. Donorun razılığının alınması transplantasiyanın həyata keçirilməsi üçün mühüm şərtidir. Donor kimi iştirak edən şəxs əgər sağlığında onun orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə yazılı razılığını bildirərsə, bu zaman həmin şəxsin ölümündən sonra onun orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiya məqsədli götürülməsinə icazə verilə bilər. Bunun əskinə olaraq şəxs sağlığında donorluqdan, yəni orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsindən yazılı şəkildə imtina edərsə, onun ölümündən sonra orqan və toxumalarından istifadə oluna bilməz. Üçüncü halda qeyd edə bilərik ki, əgər şəxs sağlığında onun orqan və toxumalarının götürülməsinə nə icazə verib, nə də imtina etməmişdirsə, yəni bu məsələyə münasibətini bildirməmişdirsə, bu zaman onun ölümündən sonra həmin şəxsin yaxın qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin icazəsi ilə onun orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə yol verilə bilər.

Transplantasiya zamanı donorun hüquq və azadlıqları qanunvericiliyimizdə qeyd edilmişdir. Bunlara aşağıdakıları aid edə bilərik:

1. Orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi nəzərdə tutulan tibb müəssisəsindən planlaşdırılan tibbi əməliyyatla bağlı gözlənilən ağırlaşmalar barədə tam və obyektiv məlumat almaq;

2. Bu əməliyyatla bağlı dövlət tibb müəssisələrində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada pulsuz müalicə və reabilitasiya olunmaq, o cümlədən dərman vasitələri ilə təmin olunmaq;

3. Donorluqla əlaqədar əlil və ya sağlamlıq imkanları məhdud olarsa, qanunvericiliyə uyğun olaraq pensiya almaq.

4. Orqan və (və ya) toxumalarının köçürülməsinə razılıq verən donor özünün zərərli vərdisləri və ona məlum olan xəstəlikləri barədə məlumat verməlidir.[5]

Meyitdən transplantasiya məqsədi ilə orqanların götürülməsi, sadəcə tənəffüs cihazına bağlı olaraq reanimasiya şöbəsində müalicəsi aparılarkən, geri dönüşü olmayan “beyin ölümü” hadisəsi baş vermiş şəxslərdən mümkündür. Hər ölümdən sonra orqanların götürülərək istifadə edilməsi mümkün deyildir. Belə ki, ölümün hansı formada baş verməsi orqanlardan istifadə edə bilmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yəni evində, qəza yerində ya da xəstəxanada beyin ölümü baş vermədən ürəyi dayanmış və nəticədə dünyasını dəyişmiş bir insanın orqanlarından, orqan köçürülməsində istifadə edilmir. Müasir dövrdə transplantasiyanın həyata keçirilməsində əsas ümumi qayda odur ki, canlıya zərər vermədən, beyin ölümü baş vermiş şəxslərdən transplantasiya məqsədi ilə orqanların götürülməsidir. 1967-ci ildə Christian Barnard Cənubi Afrikada ürək çatışmazlığından ölməkdə olan bir xəstəyə ilk uğurlu ürək köçürülməsini həyata keçirmişdir. Beyin ölümü baş vermiş donor aparatdan ayrıldıqdan və ürəyinin dayanmasından 12 dəqiqə sonra cərrahi əməliyyat başlamış və ürək götürülmüşdür. Belə ki, bu əməliyyat zamanı immun sisteminin orqanı rədd etməsi və donorun həqiqətən öldüyündən əmin olmaq üçün xəstə aparatdan ayrıldıqdan və ürəyi dayandıqdan sonra bir müddət gözlənilmişdir və bu zaman ərzində də köçürülməli orqan olan ürəkdə bir sıra problemlər baş vermiş və nəticədə yeni orqan köçürülmüş resipiyent 18 gün sonra ölmüşdür. Buna baxmayaraq bu əməliyyat bütün dünyada ilk ürək köçürülməsi adıyla tarixə düşmüşdür.

Bizim qanunvericilikdə də bu məsələ oxşar baxımdan tənzimlənmişdir. Belə ki, “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” 1999-cu il 28 oktyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunun 10-cu maddəsində qeyd edilmişdir ki, meytədən və ya ölüm vəziyyətində olan şəxslərdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi yalnız həkim konsiliumu tərəfindən bioloji ölümün baş verilməsini və baş-beyin fəaliyyətinin tam dayanmasını (“beyin ölümünün”) təsdiq edən inkaredilməz faktın olmasından sonra həyata keçirilə bilər. Donorun ölüm aktının təsdiqində transplantoloq və ya transplantologiya işinin təşkilində bu və ya digər formada fəaliyyət göstərən hər hansı bir şəxsin iştirakı qadağandır. 11-ci maddədə isə qeyd edilir ki, meytədən transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaların götürülməsinə tibb müəssisəsinin baş həkimi tərəfindən icazə verilir, həmçinin meytənin məhkəmə-tibb ekspertizası zəruridirsə, məhkəmə-tibb eksperti orqan və (və ya) toxumaların götürülməsinə icazə verməyə bilər.

Tibbi göstərişlər əsasında transplantasiya məqsədi ilə insan orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə icazə verilir. Transplantasiya məqsədi ilə insanı, onun orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə məcbur

etmək qadağandır. Toxuma komponentlərindən hazırlanmış köçürmə materialları və preparatları istisna olmaqla insan orqan və (və ya) toxumaları alqı-satqı obyektinə ola bilməz və onların alqı-satqısında iştirak edən şəxslər qanula müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. [6]

İnsan orqan və toxumalarının köçürülməsi zamanı yerinə yetirilməli vəzifələrdən biri də donordan orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsi şərtlərinə əməl edilməsidir. Bu şərtlərdən ən vacibi odur ki, donor cərrahiyyə əməliyyatı vasitəsilə orqan və ya toxumaları götürüldükdən sonra onun səhhətində yarana biləcək ağırlaşmalar barədə xəbərdar edilməlidir. Daha sonra transplantasiyanın həyata keçirilməsinə donor başqa kənar təsirlər olmadan özü yazılı razılığını bildirməlidir, həmçinin əməliyyatdan əvvəl donor hərtərəfli tibbi müayinədən keçirilməlidir və donordan transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsi haqqında mütəxəssis-həkimlər tərəfindən rəy olmalıdır. Digər bir mühüm şərt ondan ibarətdir ki, transplantasiya zamanı sümük iliynin köçürülməsi istisna olmaqla orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsi nəzərdə tutulan donorun resipiyentlə genetik uyurluğu müəyyən olunmalıdır.

A.Mustafazadə (2013: 297) qeyd etmişdir ki, məhbus və əsirlərdən donor kimi istifadə edilməsinin cinayət əməli sayılmasıdır. Bu cür tələblər 1977-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyasına Əlavə Protokolda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, sənədin 11-ci maddəsində göstərilir ki, münafiqlik şəraitlər zamanı əsirlərdən, yaralılarından, xəstələrdən və ya gəmi qəzasına məruz qalanlardan, hətta onların razılığı olsa belə, orqan və (və ya) toxumaların çıxarılması üzrə əməliyyatlar aparılması yolverilməzdir.

Onu da qeyd etmək ki, insan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyasının həyata keçirildiyi ixtisaslaşdırılmış tibb müəssisələrinin siyahısı qanunvericilikdə göstərilmişdir. Bu müəssisələrə M.M.Cavadzadə adına Respublika Kliniki Uroloji xəstəxanası, Mərkəzi Gömrük hospitalı, Akademik Zərifə Əliyeva adına Elmi Tədqiqat Oftalmologiya mərkəzi, Mərkəzi Meftçilər xəstəxanası, Mərkəzi Klinika MMC, Respublika Müalicəvi Diaqnostika mərkəzi, Respublika Talasemiya mərkəzi, Azərbaycan Tibb Universitetinin tədris cərrahiyyə klinikası, Gəncə Müalicəvi Diaqnostika mərkəzi MMC aid edilir.[7]

Nəticə

Belə hesab edirik ki, təbabətin inkişafı, tibb texnologiyalarının daim təkmilləşdirilməsi orqanların köçürülməsinə olan tələbatın artmasına gətirib çıxarmışdır. İnsanların həyatının xilas edilməsində meydən, bu mümkün olmadıqda isə canlı şəxslərdən transplantasiya məqsədi ilə orqan və ya toxumaların götürülməsi mühüm rol oynayır. Orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi və köçürülməsi hər iki tərəfin, yəni həm donorun, həm də resipiyentin razılığı ilə həyata keçirilməlidir. Habelə transplantasiya barədə məlumatı da donorun və resipiyentin razılığı olmadan yayan tibb işçiləri qanunla məsuliyyət daşıyırlar. Donordan transplantasiya üçün elə orqan və toxumaları götürülməlidir ki, bu zaman əməliyyatdan sonra onun sağlamlığında bərpası mümkün olmayan, həyatı təhlükə yaradan xəsarətlər yaranmasın. Belə ki, transplantasiya üçün donorda olan cüt orqanlardan birini, tək orqan və (və ya) toxumalardan isə donorun sağlamlığına təhlükə yaratmayacaq miqdarda və həcmdə götürmək olar. Həmçinin transplantasiya əməliyyatından sonra orqan və (və ya) toxuma köçürülmüş resipiyent və donorların dispanser müşahidəsi tibb müəssisəsində ildə bir dəfədən az olmamaqla klinik, laborator və instrumental müayinələrdən ibarət olmalıdır. Onu da qeyd etmək ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin donor və resipiyent kimi cəlb edilməsi Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Can F. "Orqan bağışına onay verən və verməyən ailələrin bəzi sosial psixoloji dəyişikliklər yönündən karşılaştırılması". Doktora Tezi. Ankara, 2016, 146 s.
2. Fərzəliyev Ü. "Tibb qəzeti", Bakı, 2012, 30 noyabr, 24 s.
3. Mustafazadə A.İ., Aslanov Z.N. "Tibb hüququ", Dərslik. "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2017, 204 s.
4. Mustafayeva A.İ. "Bioetika, Tibbi hüquq və İnsan hüquqları", Dərslik. "Adventa Group" MMC, Bakı, 2013, 297 s.
5. Azərbaycan Respublikasının "İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" 1999-cu il 28 oktyabr tarixli qanunu.
6. Azərbaycan Respublikasının "Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında" 1997-ci il 26 iyun tarixli qanunu.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunun tətbiqi ilə bağlı bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında 2011-ci il 17 noyabr tarixli 187 nömrəli qərarı.

Rəyçi: h.ü.f. d. G.Rzayeva